

Носенко О.В.
Старший викладач кафедри
філософії права та юридичної логіки
НАВС,
кандидат філософських наук

**Аксіологічний чинник громадянського суспільства на шляху
подолання маргіналізації соціуму.**

Анотація

В даній статті актуалізується проблема становлення масового, маргінального суспільства, що загрожує соціально-економічній, політичній, культурній та національній безпеці української держави. Доведено, що визначальною цінністю демократичних процесів як розвинених країн, так і країн, які розвиваються є формування та функціонування громадянського суспільства, яке покликане стати на заваді процесам “омасовлення” та маргіналізації соціуму.

Ключові слова: громадянське суспільство, масове суспільство, маргінальність, трансформація, політичні цінності, демократія, держава, влада, еліта.

Аннотация

В данной статье актуализируется проблема становления массового, маргинального общества, угрожающего социально-экономической, политической, культурной, национальной безопасности украинского государства. Доказано, что главной ценностью демократических процессов развитых и развивающихся стран есть формирование и функционирование гражданского общества, призванного стать преградой на пути “массовизации” и “маргинализации” социума.

Ключевые слова: гражданское общество, массовое общество, маргинальность, трансформация, политические ценности, демократия, государство, власть, элита.

Summary

In the article the problem of formation of the mass marginal society which is threatening the social, economic, political, cultural and national security of the Ukrainian state is reflected. It is proved that a fundamental value of democratic processes in both developed and developing countries is the formation and functioning of civil society, which is intended to impede the process of society's "massing" and marginalizing.

Key words: civil society, mass society, marginality, transformation, political values, democracy, state, power, elite.

Постановка проблеми. Однією з нових форм соціальної організації в сучасних умовах глобалізаційного розвитку світу є масове суспільство, яке на відміну від інших історичних типів свого функціонування зазнає впливу стандартизації, вестернізації та об'єктивних процесів омасовлення принципів і технологій управління суспільним розвитком. На нашу думку, в такій ситуації паралельно відбувається й становлення громадянського суспільства, зокрема в Україні. Водночас, складна ситуація із самоідентифікацією людини в умовах масового суспільства дозволяє називати сучасний український соціум маргінальним. Руйнування колишньої ціннісної основи і нестача нових політичних ідеалів обумовлюють ситуацію в українському суспільстві, розколотому на клани, угруповання і невеличкі групи, позбавленому єдиної об'єднуючої платформи. Цей розкол – пряме породження ціннісної кризи. Тому, в даному випадку, доречно застосувати аксіологічний аналіз до проблем становлення громадянського суспільства в умовах масовізації соціуму.

Аналіз останніх досліджень. На цінностях масового і громадянського суспільств акцентували увагу в своїй творчості такі науковці як: Т. Адорно, Г. Арендт, Ю. Бабінов, Ж. Бодрійяр, М. Бойчук, Ю. Габермас, Е. Гелнер, О. Гриценко, Е. Канетті, А. Карась, А. Кочетков, Литвиненко, С. Московичі, А. Назаретян, Х. Ортега-і-Гассет, Я. Пасько, Р. Патнем, В. Райх, М. Рябчук, С. Сігеле, Г. Тард, Е. Фромм, М. Хевеші, О. Якубовський. Водночас багато аспектів аксіологічної проблематики залишаються недостатньо дослідженими, серед них і проблема ролі політичних цінностей в становленні громадянського суспільства. Феномен масового суспільства тривожить роздуми і сучасних філософів, адже глобалізаційні процеси, що відбуваються на сьогодні у світі, неминуче призводять до “масовізації” індивіда. Однак, не всі теоретики розділяють таку точку зору. Так, наприклад, теорія демасовізації Е. Тоффлера дає уявлення про майбутнє людства, де людська маса не тільки не спресується в одноманітну конформістську масу, але стане

в соціальному плані набагато багатоманітніше, ніж коли-небудь раніше. американські вчені Д. Белл і Е. Шилз спробували подолати критичну спрямованість теорій масового суспільства і перетворити їх на ще одну апологетичну модель опису сучасного індустріального суспільства, протилежного суспільству традиційному. На їх думку, масове суспільство у величезній мірі розширило соціальні зв'язки та взаємодії між людьми. Суспільство має центральну зону – явище сфери цінностей, символів та уявлень, які є основною зоною в структурі суспільства і регулюють його життєдіяльність в цілому. А одним з найважливіших принципів кожної центральної системи цінностей є позитивне відношення до встановленої влади.

Метою дослідження є аксіологічний аналіз специфіки становлення та функціонування громадянського суспільства в умовах маргіналізації та “омасовлення” соціуму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для визначення особливостей становлення громадянського суспільства, необхідно розглянути характеристики маргінального соціуму. Дослідження маргінальності в сучасних суспільствах, що трансформуються, набуло широкої актуальності, і не лише з суто теоретичного погляду – з огляду на потребу уточнення і конкретизації самого поняття, співвіднесення його з реаліями сьогодення. В результаті проведення політичних, економічних, соціальних та культурних реформ розпадаються всі в минулому стабільні суспільні структури, системи соціальних відносин та їх елементи: соціальні інститути, соціальні групи й індивіди опиняються в пограничному, проміжному, перехідному стані. Руйнування соціокультурних, ідеологічних, політичних й економічних основ життя, повне безвладдя, невизначеність та невідомість створюють сприятливий ґрунт для виникнення явища масової маргіналізації.

Соціоструктурні трансформації в пострадянських суспільствах сприяли виникненню нових соціальних позицій, масштабних процесів соціальної

мобільності, що для переважаючої частини населення мала низхідний напрям. Перехідне українське суспільство так само характеризується динамічністю, несформованістю соціальної структури, яка відрізняється від структури розвинених суспільств. Інтенсивні зміни вплинули на ціннісно-нормативну сферу, внутрішній світ особистості. Саме тому в оцінках науковців та політиків сучасне українське суспільство нерідко отримує епітет “маргінальне”.

Поняття “маргінальність” було введено в науковий обіг американським соціологом Р. Парком [6] з метою виявлення соціально-психологічних наслідків неадаптації мігрантів до умов міського життя. Він пов’язує свою концепцію маргінальної людини не з особистісним типом, а з соціальним процесом, розглядаючи її як продукт процесу аккультурації, як тип особистості, що виникає виключно там і тоді, де і коли народжуються нові суспільства, народи та культури в результаті конфлікту культур. Якщо індивід через різні обставини вимушений жити одночасно у двох світах, то і по відношенню до цих світів він природно буде займати позицію космополіта або чужого. В подальшому ідеї Р. Парка були розвинуті його послідовником Е. Стоунквістом в монографії “Маргінальна людина”, де він дає аналіз маргінальної людини з позицій соціально-психологічного характеру. Дослідник описує маргінальний стан соціального суб’єкта, в першу чергу пов’язуючи його з культурним конфліктом: такий індивід знаходиться на межі кожної з культур і водночас не належить до жодної з них. Він також розглядає маргінальну людину як ключову особистість (key-personality) в контактах та взаємодії між культурами.

В американській соціології маргінал розуміється як особистість, яка відчуває свою внутрішню роздвоєнність в результаті приналежності до двох чи більше взаємовиключних реалій, що в наслідку дає втрату самоідентифікації та дисгармонію. Західноєвропейська соціологія називає маргіналом індивіда, який належить до “невизначених груп”, “груп ризику”, тобто без соціального статусу, джерел існування, іноді й з девіантною

поведінкою. Філософське ж розуміння маргінальності характеризує “специфічність різних культурних феноменів, як правило асоціальних або антисоціальних, що розвиваються поза домінуючих в ту чи іншу епоху правил раціональності, не вписуються в сучасну для них пануючу парадигму мислення, тим самим вони досить часто оголюють протиріччя та парадокси магістрального напрямку розвитку культури” [8, с. 397].

Явище маргінальності характерне як для стабільних, так і для перехідних суспільств. У цьому сенсі маргінальність – це явище, супутнє різним соціальним рухам і перетворенням, одна з соціальних функцій суспільства, оскільки неможливо уявити суспільство, в якому не відбувалися б певні перетворення. Однак, в порівняно стабільних суспільствах існує впорядкована мережа соціальних стосунків, що забезпечує високу міру соціального єднання, і переважна частина населення включається в різні сфери діючих соціально-економічних структур і трудової діяльності.

Як в порівняно стабільних, так і в суспільствах, що перетворюються, прояву маргінальності сприяють різноманітні об’єктивні і суб’єктивні чинники. У пострадянських перехідних суспільствах деякими основними об’єктивними причинами (економічними, соціальними і духовно-ідейними) виникнення маргіналізації є: руйнування державно-політичної системи, соціально-економічних структур, розрив соціальних зв’язків, соціальні та етнічні конфлікти, війни, еміграція, насильницькі переселення, імміграція тощо. Одним з важливих, якщо не головним чинником виникнення маргінальності в суспільствах, що трансформуються, є масове безробіття – результат руйнування соціально-політичних стосунків і зв’язків в суспільстві.

Ще однією особливістю маргіналізації перехідного суспільства є те, що разом з традиційними маргінальними групами (аутсайдерами) на узбіччі соціальних структур виявляються нові маргінали, які мають вищу освіту, високу професійну кваліфікацію, розвинену систему потреб, великі соціальні очікування і проявляють політичну активність. Виникають нові форми

маргінальності. У суспільстві, що трансформується, маргінальність виявляє себе не лише на рівні зовнішніх соціальних конфліктів, які зачіпають суспільну свідомість і соціально-правові стосунки, але й на рівні міжособистісних і внутрішньо-особистісних конфліктів.

Варто зазначити, що процес маргіналізації соціуму завжди тісно переплітається, взаємодоповнюючи одне одного, з іншим прогресуючим явищем сучасності, таким як “масове суспільство”. Політичні, економічні та соціальні трансформації у XIX-XX ст. викликали докорінні зміни у тогочасних суспільствах та намагання дослідників з’ясувати особливості нового, “масового” способу мислення населення багатьох європейських країн, що визначав перспективи успіху певних політичних сил у регіоні. Теоретичні розробки у філософії дозволили зрозуміти сутність феномену масового суспільства, причини його виникнення й тенденції розвитку. При цьому важливим є виокремлення тих рис суспільства, що дають підстави вважати його масовим, та відповідних особливостей індивіда.

У XIX столітті починається істинно наукове дослідження психології мас, натовпу; з’являються фундаментальні роботи Г. Лебона та Г. Тарда.

Ідеї про роль та місце маси в суспільстві XX ст. були висловлені іспанським філософом Х. Ортега-і-Гасетом в його книзі “Повстання мас” (1930 р.). З погляду автора, людство розділене не на суспільні класи, а на два типи людей: еліту (духовну аристократію) і масу. Остання позбавлена здібності до самооцінки і в результаті невимоглива до себе. Людина маси посередня, нудна і бажає залишатися такою, якою вона є, такою, як все. Маса, отже, є сукупність індивідів, що вважають за краще плисти за течією, не брати відповідальність на себе, але користуватися всіма правами, не зважати ні на кого, окрім себе. Ділення суспільства на маси і вибрану меншину є діленням не на соціальні класи, а на типи людей; це зовсім не те, що ієрархічна відмінність “вищих” і “нижчих”.

Факти показують, що маси вирішили рушити на авансцену історії, зайняти там місце, використовувати досягнення техніки і насолоджуватися

всім тим, що раніше було надано лише не багатьом. Все це свідчить наочно і переконливо про нове явище: маса, не припиняючись бути масою, захоплює місце меншини, витісняючи її. Саме цей феномен – повне захоплення масами суспільної влади – Х. Ортега-і-Гасет називає “повстанням мас”.

Дослідник також вводить поняття “гіпердемократії”, коли маси діють безпосередньо, без закону, нав’язуючи всьому суспільству свою волю і свої смаки. У цьому явищі можна виділити два аспекти: 1) маси виконують ті самі суспільні функції, які раніше були надані виключно вибраним меншинам; 2) і у той же час маси перестали слухатись цих меншин: вони не підкоряються їм, не сліднують за ними, не поважають їх, а, навпаки, відчужують і витісняють їх.

“Розпечені маси досить малокультурні, щоб вважати всю цю матеріальну та соціальну організацію, надану в їх користування, такою ж природною, як повітря, адже вона завжди є і майже так само здійснена, як природа” [5, с. 73]. Маса не бажає терпіти поряд з собою тих, хто до неї не належить, вона живить смертельну ненависть до всього іншого.

Наукові здобутки відносно феномену маси американської мислительки німецького походження Г. Арендт лягли в основу дослідження тоталітаризму. Тоталітаризм і визначається тим, що перетворює класи на маси, витісняє партійну систему на диктатуру однієї партії, але масовим рухом, зміщує центр влади від армії до таємної поліції і встановлює зовнішню політику, відкрито орієнтовану на світове панування.

Отже, на нашу думку, дослідження особливостей функціонування масового суспільства дозволяє пояснити суспільні процеси (на основі даних про психологічні особливості, світоглядні орієнтири, спосіб мислення, настанови індивідів) у державах, де за певних історичних обставин сформувався відповідний тип суспільства. Зокрема, у масовому суспільстві популярність ідей, що можуть призвести до недемократичного правління, значно зростає, оскільки характерною ознакою тоталітарних режимів, на думку багатьох дослідників, є те, що вони спираються саме на підтримку мас

та масові рухи. Тому теоретичні розробки, які стосуються з'ясування сутності масового суспільства, його значення для розвитку держави та оптимальних шляхів демасовізації, є необхідними.

У масовому суспільстві задоволення потреб мас з боку держави – це також і рівень якості життя суспільства. Так, на нашу думку, можна, наприклад, виділити такі потреби суспільства як екологічна та економічна безпека, безпека держави і народу, особиста свобода та добробут людини тощо. А якість життя з усіма її атрибутами, не тільки матеріальними, але й духовними, людськими відносинами, душевним комфортом – це новий вимір буття масового суспільства.

Взагалі, у широкому розумінні, система національної безпеки повинна забезпечувати збереження народу України. Вона необхідна як для існування держави, так і вільного розвитку суспільства. Однією з головних складових такої системи є саме соціально-економічна безпека, яка означає збереження та розвиток добробуту окремої людини та суспільства в цілому. Отже, економічна безпека передбачає побудову нової соціально-економічної системи, яка забезпечила б нормальний розвиток країни в цілому та зростання добробуту її громадян.

Ціннісне ставлення до економічної безпеки залежить від соціальної потреби, що зумовлена необхідністю ресурсного, техніко-економічного, технологічного і продовольчого забезпечення життя суспільства в умовах внутрішніх економічних деформацій, зовнішньої енергетичної залежності, жорсткої конкуренції національних економік і транснаціональних структур. Економічна безпека як механізм, що гарантує життєзабезпечення і суверенітет нації, в розвинутому суспільстві набуває статусу соціального блага, за яке суспільство згодне платити.

Відомий український дослідник В. Андрущенко вбачає три основні загрози, що можуть вплинути на утвердження цивілізаційного суспільства в Україні. Однією з них якраз і виступає досліджувана нами проблема – проблема масового суспільства, “загроза охлократії”, маргінальне

суспільство. “Українці вперше за останні 10-15 років відчули на собі важке дихання загрози перетворення демократії, що лишень пускає свої перші пагони, в охлократію, народу – в натовп, еліти – в антиеліту, творчо народженої цивілізації – в маргінальне суспільство, охлократії – в тоталітаризм” [1, с. 219].

На думку В. Андрущенка, маргінальне суспільство є не лише суперечливим, але й значною мірою загрозливим, оскільки в будь-який час може зануритися в катастрофічний стан саморозпаду. Саме в Україні однією з причин маргіналізації він вбачає потужну внутрішню міграцію населення, “що здійснюється без відповідного розгортання соціальної й культурної інфраструктури” [1, с. 221].

Отже, узагальнюючи вищевикладене, ми можемо сказати, що в перехідному суспільстві створюються сприятливі умови для масових проявів маргінальності, які в умовах загального безвладдя і невизначеності можуть мати негативний, деструктивний вплив на розвиток як суспільного життя, так і психіки людей. Для уникнення небезпечних наслідків маргінальності, тобто для регулювання і контролю процесів маргіналізації, для подолання маргіналізації важливі не лише особисті зусилля, адаптаційні дії, направлені на перебудову Я-концепції, але й гнучка та активна соціальна політика, що проводиться з боку держави. Вивчення ж цієї проблеми є актуальним для незалежної України, що вибрала громадянське суспільство як ідеал суспільного розвитку.

Грунтовні дослідження громадянського суспільства проводили і продовжують проводити багато вітчизняних науковців. На наш погляд, змістовним є аналіз фахівця-політолога А. Колодій, який вона провадила в рамках проекту “Демократична освіта” [4]. Громадянське суспільство вона визначає як “підсистему соціальної сфери суспільного життя, в якій не тільки існує певна кількість (мережа) добровільних асоціацій, але й домінують громадянські цінності та спілкування на засадах довіри і солідарності” [2, с. 22]. Далі вона акцентує увагу на тому, що “громадянське суспільство – це

не лише сфера, але й тип взаємодії, певна модель соціальної організації”” [2, с. 26]. Водночас А. Колодій, констатує відсутність науково обґрунтованої типології громадянського суспільства, ставить “...питання про можливість утвердження в Україні інших моделей громадянського суспільства, відмінних від лібертаристських, більше пов’язаних з національною традицією та менталітетом народу” [2, с. 33].

Розглядаючи проблеми, з якими стикається Україна в розбудові громадянського суспільства, А. Колодій зазначає, що вони обумовлені двома головними причинами: по-перше, “специфікою виникнення інститутів громадянського суспільства в умовах “навздогінної” моделі розвитку, коли визначальну роль в усіх сферах суспільного прогресу відіграє духовно-інтелектуальна еліта – інтелігенція, яка має “підтягнути” свій народ до здобутків світової цивілізації і заради цього звертається до народних коренів в аспекті мови та культури”; а по-друге, “нездатністю української еліти добре виконати цю свою функцію через спосіб переходу від тоталітаризму до ринку й демократії, який був далеким від революційного і залишив на своїх місцях стару комуністичну номенклатуру. “Абсорбувавши” та привчивши до своїх стереотипів значну частину нової еліти, вона перешкоджає створенню нормального правового поля для громадянського суспільства, не дає розвинути громадянській самодіяльності та ініціативи” [3, с. 522].

На думку дослідниці, успішнішому розвитку громадянського суспільства в Україні заважають: надмірна бюрократизація влади; домінування кланових інтересів на верхівці політичної піраміди; патерналістські стереотипи щодо ролі держави і надмірна терпеливість народу та сподівання на “керманичів” (сподівання оптимістичні або песимістичні; адже, на кого сподіваються, того й лають; владу у нас лаяти вміють, а вимагати від неї – ні); відсутність у значної частини людей психологічної потреби в “негативній” свободі, “свободі від...”, свободі заради свободи. У суспільстві панує втома і апатія – з об’єктивних і суб’єктивних причин. До об’єктивних належить матеріальна незабезпеченість та

відсутність “підпорки” у вигляді власності; до суб’єктивних – пригніченість почуттям своєї “малості” і відчуженості від держави і політики”.

На сьогодні концептуальний характер громадянського суспільства суттєво змінився. Більшість дослідників вважає, що воно включає в себе не тільки державу та самоуправління, а також й працю, капітал та сім’ю. Саме сім’я виступає джерелом громадянського суспільства, умовою його відтворення і, водночас, несе на собі тавро всіх протиріч суспільства, включаючи протиріччя між його структурно-організованими елементами. Саме тому концептуальну схему сучасного громадянського суспільства можна уявити як відношення “громадянин – громадянське суспільство”, за яким стоять життєві смисли людини та суспільства як системи, єдність приватного та публічного життя людей; певна система координат, що забезпечує взаємозв’язок вертикальних та горизонтальних суспільних відносин.

Як тип взаємодії громадянське суспільство має таку особливість, що його суб’єктами постають вільні і рівні індивіди, які вірять у свою здатність вирішувати питання і справді це роблять, добровільно виходячи з асоціацій, належачи, зазвичай, до кількох із них одночасно. І в такому варіанті можна стверджувати, що масове суспільство – це розширена соціальна основа, яка може вдосконалювати та поповнювати громадянське суспільство.

Як тип культури громадянське суспільство асоціюється з такими цінностями, як довіра, поміркованість і толерантність.

Результати, досягнуті Україною на шляху становлення громадянського суспільства, гальмування процесів демократизації, тупцювання в рамках перехідного періоду значною мірою зумовлені нерозвинутістю соціальної та політичної структур, елементи яких могли б відображати, акумулювати й обстоювати на владному рівні інтереси відповідних соціальних спільнот. Постає питання про стан національної еліти, її справжню роль у перебігу подій, про те, чи взагалі вона відбулася як щось вартісне. Багато сказано про те, що впродовж кількох століть, і особливо останніх, суспільні умови були

вкрай несприятливі не лише для розвитку, а й для самого існування національної еліти, передусім культурної, змушеної обставинами служити інтересам не так власного, як сусідніх народів, що перетворювало її у постійного донора для чужих культур і спричинювало втрату свого національного обличчя.

Досі в Україні тривають дискусії про вплив держави та про баланс сил державної влади й суспільства. Значна частина населення вбачає в державі чужу, корумповану силу, не довіряє державній владі, хоча і дотримується утопічного погляду, ніби винятково державними засобами можна створити нове громадянське суспільство. Між іншим, це типова утопія, поєднана з надією на мудрого вождя, авторитетного правителя, який, прийшовши до влади, владнає все справедливо й демократично. Державна влада дійсно може сприяти встановленню громадянського суспільства, але без ініціативи народу “знизу” її можливості обмежені.

Суть стратегії конструктивних сил України може бути зведена до необхідності переходу від залишків пострадянського “тимчасового авторитаризму” центральної (особливо виконавчої) влади до “постійної демократії”, в яку будуть інтенсивно втягнуті регіони та більшість населення. Особливістю і суперечливістю перехідного суспільства, яким є сучасна Україна, є те, що складнощі перехідних процесів, з одного боку, зумовлюють зміцнення регулюючої ролі держави, тобто самої держави, а, з другого – розбудова громадянського суспільства передбачає роздержавлення суспільних інститутів, зменшення державного впливу на них. Ця обставина і підкреслює необхідність наукових розробок ролі держави в перехідному суспільстві, розробки механізмів її впливу на соціальні процеси, визначення шляхів перетворення держави на правову, а перехідного суспільства – на громадянське.

Висновки. Отже, в перспективі ефективність в організації громадянського суспільства в Україні залежить від того, в якій мірі держава й суспільство здатні створити умови, вільні від причин, що породжують

дестабілізуючі фактори в кожній із сфер життєдіяльності соціального організму. Вирішальною передумовою забезпечення національної державності є дотримання законів існування системи, створення передумов для її природного функціонування, запобігання дестабілізації. Це головні умови збереження незалежності держави, суспільства, особи (громадянина). Насильство, постійні спроби в короткі терміни виправити становище, поновити втрачену рівновагу може мати тимчасовий ефект.

Враховуючи особливості перехідного часу, в якому знаходиться Україна, має бути проведена в життя така концепція співвідношення особи, суспільства і держави, яка дозволила б не тільки змінити сьогоденний менталітет людини, але й сприяти формуванню вільної особи з високою політичною, економічною і правовою культурою, яка усвідомлює свою цінність і гідність. Ця концепція передбачає, що епіцентром громадянського суспільства є людина, її права, свободи й інтереси, що всі інститути громадянського суспільства і держави утворюються остільки, оскільки є необхідність створити умови для нормальної життєдіяльності людини, захисту її прав і свобод. При цьому державні інститути мають нести подвійний тягар, забезпечуючи через закони, по-перше, рівні для всіх людей умови і можливості, по-друге, нормальне функціонування громадянського суспільства в цілому. Отже, на конституційному рівні має бути закладена якісно нова модель правової організації життя людини і суспільства, відповідно до якої весь державний і суспільний механізм спрямовується на здійснення й захист прав і свобод людини. Всі політичні, економічні, соціальні і культурні права людини мають знайти своє відбиття у відповідних інститутах громадянського суспільства, таких, як власність, свобода підприємництва, екологічна безпека, сім'я, освіта, наука і культура, громадські об'єднання, свобода інформації та інших. Ці інститути повинні стати надійним матеріальним фундаментом прав і свобод людини.

Використана література:

1. Андрущенко В. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. / В. Андрущенко // Інститут вищої освіти АПН України. – К.: Атлант ЮЕМСі, 2006. – 498 с.
2. Колодій А. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей / А.Колодій // Громадянське суспільство як здійснення свободи. Центрально-східноєвропейський досвід / [під ред. А. Карася]. – Львів, 1999. – С. 21 – 38.
3. Колодій А. Проблеми і перспективи розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні /А. Колодій // Розвиток демократії в Україні. Матеріали міжнародної конференції. – К., 2001. – С. 513 – 551.
4. Колодій А. Розвиток громадянського суспільства / Антоніна Колодій // Часопис. – К., 2001. – Ч. 1, 2. – режим доступу до ресурсу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/index.htm>
5. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Хосе Ортега-и-Гассет // Избранные труды – М.: 2000. С. 43–163.
6. Парк Р. Э. Культурный конфликт и маргинальный человек / Р. Парк // Социальные и гуманитарные науки / РЖ. Сер. 11. – Социология. – 1998. – № 2. – С. 44 – 56.
7. Райх В. Психология масс и фашизм / Вильгельм Райх [пер. с нем. Ю. М. Донца]. – М., СПб : Университетская книга ; АСТ, 2005. – 380 с.
8. Усманова А. Р. Маргинальность / А. Р. Усманова // Новейший философский словарь. Минск, 1999. – с. 397.